

ХАКАС ТІЛІНІҢ ОРФОГРАФИЯ ПРАВИЛОЛАРЫНЫҢ НААЧЫЛАЗЫНАҢАР ОБ ОБНОВЛЕНИИ ПРАВИЛ ОРФОГРАФИИ ХАКАССКОГО ЯЗЫКА

И.М. Чебочакова

Хакасский научно-исследовательский институт языка, литературы и истории, ул. Щетинкина, 23, Абакан, 655017, Россия; email: irina.chebochakova@mail.ru; ORCID: 0000-0002-6408-8457

Орфография хакасского языка с момента становления хакасского литературного языка до сегодняшнего дня претерпевала определенные изменения. Последний выпуск свода орфографических правил, подготовленный Д.Ф. Патачаковой, был издан в 1988 году совместно с орфографическим словарем хакасского языка Д.И. Чанкова. С тех пор прошло 35 лет, за этот период произошли определенные изменения в лексике и структуре хакасского языка, назрела необходимость в выпуске обновленного свода правил и орфографического словаря. В связи с этим сотрудники сектора языка Хакасского научно-исследовательского института языка, литературы и истории в 2023 году разработали предложения по обновлению свода правил орфографии Д.Ф. Патачаковой, расширили словник орфографического словаря Д.И. Чанкова. В процессе работы сектор опирался на следующие принципы: орфография стабильна, консервативна, исторически обусловлена, объединяет весь народ, относится к каждому члену сообщества. По этим причинам были произведены минимальные изменения в правила. Орфографические нормы, наряду с орфоэпическими, акцентными, лексическими, морфологическими, синтаксическими, входят в нормы литературного языка, стабилизируя его. Цель данной статьи состоит в систематизированном представлении предложений и обновлений к правилам орфографии, выполненных сотрудниками сектора языка Хакасского научно-исследовательского института языка, литературы и истории. Ими были дополнены 10 правил, представленные в сборнике правил Д.Ф. Патачаковой, и разработано 1 новое (написание сокращенных слов).

Ключевые слова: хакасский язык, прикладные исследования, орфография, правило орфографии.

ON UPDATING THE SPELLING RULES OF THE KHAKASS LANGUAGE

Irina M. Chebochakova

Khakass Scientific Research Institute for Language, Literature and History, 23 Shchetinkina Str., Abakan, 655017, Russia; email: irina.chebochakova@mail.ru; ORCID: 0000-0002-6408-8457

The orthography of the Khakass language has undergone certain changes since the formation of the Khakass standard language until today. The last issue of the Set of Spelling Rules, prepared by D.F. Patachakova, was published in 1988 along with the Spelling Dictionary of the Khakass Language by D.I. Chankov. 35 years have passed since then; during this period there have been certain changes in the vocabulary and structure of the Khakass language, there is a need to publish an updated set of rules and an orthographic dictionary. In this regard in 2023, the staff of the Department of Language of Khakass Research Institute for Language, Literature, and History (KhRILLH) developed proposals to update the Set of Spelling Rules of D.F. Patachakova, enriched the Spelling Dictionary of D.I. Chankov. In the course of work, the Department relied on the following principles: spelling is stable, conservative, historically conditioned, unites all the people, refers to each member of the community. For these reasons, minimal changes were made in the rules. Orthographic norms, along with ortho-epic, accentual, lexical, morphological, syntactic ones, are included in the norms of the standard language, stabilizing it. The purpose of this article is the systematized representation of suggestions and updates to the spelling rules made by the staff of the Department of Language of KhRILLH. They supplemented 10 rules, presented in the Set of Rules by D.F. Patachakova, and developed 1 new rule (spelling of abbreviated words).

Keywords: Khakass language, applied research, orthography, spelling rules.

Орта пазарының синін көдірері чонның паза алынча кізінің тиксі чоох паза пічік културазының, тіл тилізінің өзізінең палгалыстығ полча.

Орфографияның правилолары тіл нормаларын тыытчалар паза литература тілінің чуртазын пиктепчеткен оңдайларының санына кірчелер. Литература тілінің нормаларына,

орфография нормаларынаң пасха, лексика, акцент, орфоэпия, морфология, синтаксис нормалары кірчелер.

Тіл нормазы амғы туста пар полчатхан паза пар полған тіл оңдайларының халых-тархын хоостыра таллалып пүткен салтары полча. Ол оңдайлар орта, тиксі тузаланысха килістіре тіп саналчалар. Литература тілінің нормалары, тілнең тузаланчатханнарның сағызында орта саналып, радио, телевидение көзидіглерінде, театрда тарадылчалар, школада үгренилчелер, официальной-тоғыс стилинде, хоос чайаачыда тузаланылчалар. Олар, система оңдайлығ полчадып, тіл пүдізінең, аның тархынынаң, чон чуртазынаң палғалыстығ полчалар. Нормалар литература тілінің пу тусха читіре тилип парған оңдайларын, пірге тіл полчатханын тыытчалар. Хайди прайзыбыс пілчебіс, хакас литература тілінің төстее хаас паза сағай диалекттері алылғаннар, ол тустаң сығара илееде аймах-пасха тоғыс, оларның санында хоос литература, хоос-публицистика, публицистика, наука тоғыстары, тілбестелген литература, чарыхха сыххан. Андағ оңдайнаң, амғы тусха читіре хакас литература тілінең пазылған тексттернің алғым чыындызы чыыл парған. Оларнаң хығырығчаа, істезігчее тузаланарға ла кирек.

2023 чылда ХакНИИЯЛИ-ның тіл пөлиинің тоғынчылары наачылалған орфография сөстігін тимнеп салғаннар. Аның төстее чили 1988 чылда чарыхха сыххан «Хакас тілінің орфографиязы. Орфография сөстігі» тіп тоғыс алылған. Пу тоғыстың авторлары Д.Ф. Патачакованаң Д.И. Чанков полчалар. Адалған тоғыс ікі чардыхтаң пүткен: хакас пічік тілінің орфография правилаларынаң паза орфография сөстігінең. 1988 чылдан сығара отыс пис чыл ирт парған. Пу тусха читіре хакас тілінің көп сурығлары наука саринаң істезілген, ікі улуғ сөстік чарыхха сыххан: «Хакас-орыс сөстік», 2006 ч.; «Хакас тілінің чарыдығылығ сөстігі». Пастағы том. 2020 ч. Наука тоғынчылары Р.П. Абдина, П.Е. Белоглазов, З.Е. Каскаракова, А.С. Кызласов, В.В. Субракова, Л.И. Чебодаева, И.М. Чебочакова, наада сыххан сөстіктернең тузаланып, орфография сөстігін илееде алғыт салғаннар, наачылалған словникке 20 муңча

сөс кир салғаннар. Таныхтирға кирек, Д.И. Чанков тимнеен словникте 9 муңча сөс полған. Аннаңар Р.П. Абдина, П.Е. Белоглазов, З.Е. Каскаракова, А.С. Кызласов, В.В. Субракова, Л.И. Чебодаева, И.М. Чебочакова, Д.И. Чанковнаң хада авторларның санына кірчелер. Наа сөстер кирерінде оң оңдайға алылған сөстер тузаланызы. Андағ оңдайнаң сөстікке тиксі тузаланчатхан сөстер паза залог формалары кір парғаннар. Наука саринаң көрзе, оң сөстің төстігі паза аннаң пүткен сөстер кирілгеннер, оларның санында орыс сөстер паза олардаң пүткен пілдірістер. Көзидімнер:

илбеңне – (илбеңнирге)

илбеңнес

илбеңнес – (илбеңнезерге)

илбеңнестіг

илбеңнет – (илбеңнедерге);

кизек

кизекте – (кизектирге)

кизектел – (кизектелерге)

кизектен – (кизектенерге)

кизектес

кизектес – (кизектезерге)

кизектестіг

кизектет – (кизектедерге)

кизекти

кизектіг

істен – (істенерге)

істендір – (істендірерге)

істеніс

істеністіг

істенчі

какао

какаоһыг

Пу тоғыс иділ парған соонда, тіл пөлииндегілер, Д.Ф. Патачакова тимнеен орфография правилаларын үлестіріп алып, стильнең тоғынып, текстке наа лингвистика терминнерін кир салғаннар: *адалыс (существительный)*, *иділіс (глагол)*, *пілдіріс (прилагательное)*, *орынды (местоимение)*, *хыйғылас (междометие)*, *кизегес (частица)*. Анаң правилаларны үзүрер тоғыс пасталған. Чарыдарға кирек, Д.Ф. Патачакова 1988 чылда сыххан правилалар чыындызына хай пірее алызығлар кирген, хайзыларын ол «улуғ нимес» чили таныхтаан [Патачакова, Чанков, 1988, с. 9].

«Алызыглар идилген **я** букваны пазарында: **я** букваны сөстін алнында ла пазарға чөп пирилче (28 §), *яблах, яңы* осхас сөстерде. Сөс ортызында, түгенчизінде паспасха, **й** паза **а** тапсагларны, тізең, килістіре **й, а** букваларнаң таныхтирға. Андағ чөп **я** букваны пазар правилонь пір оңдайға турғысча, сөстер тапсагларны паза сөстін морфология пүдізін үзүрерін оой итче.

Көзидімге алза, иргі правилонан *ая, хая, ой, че оя, сай, че сая, сайирға* пазылчаң полған. Наа правилонан пазарға кирек: *айа, хайа, ой – ойна, сай – сайа, сайирға*. Иди пазылғанда, сөстегі тапсаглар, сөстін төстігі, хозымнары іле көрінчелер.

Орыс тілінең кірген **ф, ц, ш** тапсагларға тоозылчатхан сөстерні тартылғы формада хубулдыраынаңар правило алыстырылған (81 §). Мында тапсагларның чоохтаныста алыс парчатханы санға алылған. Аннаңар *шкаф – шкавым, шкавың, перец – перезі, матрац – матразы, карандаш – карандажы* пазарға чөп пирилче.

Узун гласнайларны пірее формаларда пазары көп нимес алысхан. Прилагательнай пүдірчеткен *-аачы, -еечи* хозымнарда паза күстеченң наклонениедегі пастағы сырайның *-ааң, -ааңар* хозымнарында узун гласнайларны хачан даа ікі букванаң пазарға чарадылча, сөстін өөн гласнай даа, согласнай даа тапсаглары **я** тоозылчатхан полза: *ойна – ойнаачы, ойнааң, хатхыр – хатхыраачы, хатхырааң, хатхырааңар* (34, 35 §§).

Хай пірее правилонан тузаланырында сизиндіріг идилче. Көзидімге алза, «Гласнайларның алызии» пөлікте чоохталча: сөс түгенчизіндегі гласнай тапсаглар **и** тапсагнаң алысчалар, **и** тапсаг чоохтаныста узун адалча, че пічікте пір ле **и** букванаң пазылча. Аннаңар *ти, чи* сөстерде, **и** тапсаг **и** тапсагнаң алысчатса, пір тиксі правилонан тузаланып, пазарға кирек полча: *ти – тир, тирге, тидир, ти чоғыл*, ан. п. (41–43 §§).

Сөс көзірерденер наа правило пирилче (XI гл.) [Патачакова, Чанков, 1988, с. 8–9].

Орфография нормаларының алызии прай чонға паза тіл пілчеткен, хыгырчатхан полған на кізее теелчелер тирге чарир.

Аннаңар орфография правилоларына пір санай көп алызыглар кирерге чарабас. Наука тоғынчылары, аны санға алып, правилоларға көп алызыглар кирбееннер: 10 правило алғыдыл парған, хоза 1 наа правило пазылған. Көзидімге, фамилиялар полбинчатхан хакас сөстерінің ортызында [ю]-ның орнына [йу] пазылчатханынаңар правило кирилген; дефисті орта турғызардаңар правило алғыдылған; хакас тілінің оңдайларына төстенчеткен аббревиатураларданар, сығынғы паза пүдіргі падежтерні пасхалирданар, ікі наа падеж хозымнарынаңар, сөстер паза сөс пірігістері хысхарадылчатханынаңар пазылған. Д. Ф. Патачакова правилонанң авторы чіли таныхталча, Абдина Р. П., Белоглазов П. Е., Каскаракова З. Е., Кызласов А. С., Субракова В. В., Чебодаева Л. И., Чебокакова И. М. редколлегияа кір парғаннар.

Наачыластыг паза иргі правилолар изерістіре наа чолнаң пирилчелер паза оларнаң тоғынған кізінің фамилиязы таныхталча. Түзедіглер сииліп пирилчелер.

Белоглазов П. Е.:

Иргі правило

25 §. *Е* буква. Хакас тілінің поэнының сөстерінде йоттыг *е* буква пазылбинча (көр. 17, 23 §§).

Сөсте гласнай тапсагның соонаң *йэ* тапсагларның, хости турғаны пар полза, ол тапсаглар ал-алынча килістіре букваларнаң пазылчалар: *инейек, мелейек, түрейек, силейек, көгілбейек* [Патачакова, Чанков, 1988, с. 15].

Наачылалған правило

25 §. *Е* буква. Хакас тілінің поэнының сөстерінде йоттыг *е* буква пазылбинча (көр 17, 23 §§). Хакас сөстерінде *е* буква тіл алнындағы (нымзах) чалбах *э* фонеманы таныхтапча, ол сөс ортызында паза сөс түгенчизінде согласнай букваларның соонда пазылча: *пилетег, құрчек, тегілек, киме, чөме, сине* (көр 17 §).

Сөсте гласнай тапсагның соонаң *йэ* тапсагларның хости турғаны пар полза, ол тапсаглар ал-алынча килістіре букваларнаң пазылчалар: *инейек, мелейек, түрейек, силейек, көгілбейек*.

Белоглазов П. Е.:

Иргі правило

26 §. Ё буква. Хакас тілінің поэзиясының сөздерінде ё буква пазылбинча. Хости турған й паза о тапсағлар ал-алынча килістіре букваларнаң пазылча: *Тойоң, Пайо, Койо, Пайорка, хыйот, пайорха* [Патачакова, Чанков, 1988, с. 15].

Наачылалған правило

26 §. Ё буква. Хакас тілінің поэзиясының сөздерінде йоттыг ё буква пазылбинча. Пазылча ё буква хакас фамилияларда паза аал аттарында ла: Аёшин, Аёво аал, Будёновка (іди пасханы кибірге кір парған). Кізі аттарында паза сөстерде хости турған й паза о тапсағлар ал-алынча килістіре букваларнаң пазылчалар: Тойоң, Пайо, Койо, Пайорка, хыйот, пайорха.

Белоглазов П. Е.:

Иргі правило

27 §. Ю буква. Йоттыг ю буква хакас сөздерінде ідөк арам учурапча. Пазылча ю буква сөс ортызында гласнай букваның соонда: *туых, хуюн, хуух, уюң-айың, туыхха(н), Паюн, Паюка, Куюков, Каюн* [Патачакова, Чанков, 1988, с. 15].

Наачылалған правило

27 §. Ю буква. Йоттыг ю буква хакас сөздерінде ідөк арам учурапча. Пазылча ю буква хакас фамилияларда ла: Куюков, Юктешев, Тюмерекоев, Сюльберекоев, Тюдешев, Котюшев, Тюкнеев, Тюктиекоев, Тюренев, Тюльберов, Тюньдешев, Тютюбеев (іди пасханы кибірге кір парған үчүн). Кізі аттарында паза пасха сөстерде хости турған й паза у тапсағлар алынча килістіре букваларнаң пазылчалар: Кайун, Куйук, Пайун, Пайука, туйух, хуйун, хуйух, уйуң-айың, туйухха(н).

Белоглазов П. Е.:

Иргі правило

28 §. Я буква. Хакас сөздерінде й, а тапсағларның хости турғаны сөстің алнында даа, ортызында даа, түгенчизінде дее полча. Орфографияда чарадылча:

сөс алнында й, а тапсағларның хости турчатханын я букванаң пазарға: *яблах, яңы, я;*

2) сөстің ортызында паза түгенчизінде я букваны паспасха, й, а тапсағларны ал-алынча килістіре букваларнаң пазарға:

а) *айас, ойанах, сайах, хыйан, чайаларға, сайаларға, ойарға, хыйарға, сойарға;*

б) *уйа, айа, чайа, сайа, хыйа, хайа, пайаа, чайаа;*

в) *адайах, тахнайах, сарайах, харачхайах;*

г) кізі аттарында: *Айан, Пайан, Айана, Соёан, Сайана* [Патачакова, Чанков, 1988, с. 15–16].

Наачылалған правило

28 §. Я буква. Хакас сөздерінде й, а тапсағларның хости турғаны сөстің алнында даа, ортызында даа, соонда даа полча. Орфографияда чарадылча:

1) сөс алнында й, а тапсағларның хости турчатханын я букванаң пазарға: *яңы, яблах, я, ярхыла, ястра, ягаланарға, ялрға, яман, яңзирға, ярдирға, Яңлыг таг (Топанов аал хырында), якут, япон, яранга. Паза хакас фамилияларда, аал-город аттарында я букванаң пазарға (іди пасханы кибірге кір парған): Янгүлов, Трояков, Кокояков, Токояков, Тодояков, Саяногорск.*

2) сөстің ортызында паза соонда я букваны паспасха, й, а тапсағларны алынча килістіре букваларнаң пазарға:

а) *айас, ойанах, сайах, хыйан, чайаларға, сайаларға, ойарға, хыйарға, сойарға;*

б) *уйа, айа, чайа, сайа, хыйа, хайа, пайаа;*

в) *адайах, тахнайах, сарайах, харачхайах, Хуртуйах тас;*

г) кізі аттарында: *Айа, Айан, Пайан, Поёан, Поёаң, Айана, Соёан, Тоёан, Сайана.*

Чебочакова И. М.:

Иргі правило

64 §. Орыс тілінең кірген хадыл сөстер, аббревиатуралар орыс тіліндегөк чили чоохталчалар паза орыс тілінің орфография правилары хоостыра пазылчалар:

а) *самолёт, вертолёт, миномёт, электро-воз;*

б) *Ленинград, Волгоград, Калининград;*

в) *вуз, ПТУ, ГПТУ, АТС;*

г) *ТАСС, СССР, РСФСР, КПСС, АПН;*

д) *комсомол, совхоз, облисполком, строй-траст.*

Че аббревиатураларны паза хысхарада чоохталчатхан хадыл сөстерні толдыразынаң чоохтир полза, олар хакас тіліне тілбестелчелер.

КПСС – Совет Союзының Коммунисттер партиязы, ТАСС – Совет Союзының телеграф

агентствозы, комсомол – *Чиигтернің Коммунистический союзы, вуз – пөзік үгредіг заведениезі* [Патачакова, Чанков, 1988, с. 28–29].

Наачылалған правило

64 §. Орыс тілінең кірген хадыл сөстер, орыс тіліндегөк чили чоохталчалар паза орыс тілінің орфография правилолары хоостыра пазылчалар:

а) *самолёт, вертолёт, миномёт, пулемёт, электровоз;*

б) *Ленинград, Зеленоград, Волгоград, Калининград;*

в) *комсомол, совхоз, жилкомсервис, стройтрест, юнармия.*

Че толдыразынаң чоохтирға кирек полза, олар хакас тіліне тілбестелчелер: *жилкомсервис – чурт хонии сервисы, стройтрест – пүдіріг тресті, юнармия – чииг армия.*

Аббревиатуралар пір оннағны таныхтапчатхан, көбізін нинче-де сөстің пастағы тапсағларынаң пүткен хысхарадылған сөстер полчалар. Хакас тілінде олар ікі аймах полчалар:

1) орыс тілінең алылған аббревиатуралар, олар орыс тіліндегөк чили чоохталчалар паза пазылчалар: *вуз, ПТУ, ГПТУ, АТС; СССР, РСФСР* (хозым хозылары хоостыра көр. 76 §), че толдыразынаң чоохтирға кирек полза, олар хакас тіліне тілбестелчелер: *ТАСС – Совет Союзының телеграф агенствозы, вуз – пөзік үгредіг заведениезі, СПО – ортымах профессиональнй үгредіг;*

2) хакас тілінің ондайларына төстене пүткен сөстер, олар көбізін официальной-тоғыс стилінде киректелчелер паза алынча пүдістернің, организацияларның официальной аттарын таныхтапчалар: *ХР (Хакас Республика), САТИ (Сойан-Алтай тюркология институты), МП (муниципальной пүдіс), ВУ (Үгредіг устаа), КТ (Культура туразы), КТК (Культура-тынағ кині), ИКМ (Істіндегі киректер министрствозы), ХБУ (Хазна бюджет учреждениезі), КМ (Культура министрствозы), ХР ВНМ (Хакас Республиканың Үгредіг паза наука министрствозы), Н.Ф. Катановтың адынаң ХХУ (Н.Ф. Катановтың адынаң Хакас хазна университеті) паза ан. п. Олар точка*

чох пазылчалар (хозым хозылары хоостыра көр. 76 §). Толдыразынаң пазаға кирек полза, олар, тузаланыстарына көре, улуг паза кічиг букванаң пазылчалар, көз., Хакас Республиканың Культура министрствозы; Ол хазнада культура министрствозы чоғыл.

Кызласов А. С.:

Иргі правило

76 §. ... 2. Сөстернің пастағы ла тапсағларынаң адалчатхан хадыл сөстерге хаңан даа хатығ хозымнар хозылча. Хозымнары дефис пастыра пазылча: *ТАСС-ха, ТАСС-тың, РСФСР-да, СССР-ның, АПН-наң, КПСС-тың, АТС-тар, ГЭС-тар* [Патачакова, Чанков, 1988, с. 34–35].

Наачылалған правило

76 §. ... 2. Сөстернің пастағы ла тапсағларынаң пүткен хадыл сөстерге хаңан даа хатығ хозымнар хозылча. Хозымнары сиилгі пастыра пазылча: *РСФСР-да, СССР-ның, КПСС-тың, РФ-да, ТАСС-ха, ТАСС-тың, АПН-наң, АТС-тар, ГЭС-тар.*

Кызласов А. С.:

Иргі правило

85 §. Диалект чоохтарында падеж хозымнары аймах-пасха чоохталчатханнары учурапча. Литература тілінде мындағ хозымнар алылғаннар:

адалғы падеж (хозым чох);

тартылғы падеж – *-ның, -нің, -тың, -тің;*

пирілгі падеж – *-га, -ге, -ха, -ке, -а, -е;*

көрімгі падеж – *-ны, -ні, -ты, -ті;*

орынғы падеж – *-да, -де, -та, -те;*

сығынғы падеж – *-даң, -дең, -наң, -нең, -таң, -тең;*

ызылғы падеж – *-зар, -зер, -сар, -сер;*

пүдіргі падеж – *-наң, -нең* [Патачакова, Чанков, 1988, с. 40].

Наачылалған правило

85 §. Литература тілінде мындағ хозымнар алылғаннар:

адалғы падеж (хозым чох);

тартылғы падеж – *-ның, -нің, -тың, -тің;*

пирілгі падеж – *-га, -ге, -ха, -ке, -а, -е;*

көрімгі падеж – *-ны, -ні, -ты, -ті;*

орынғы падеж – *-да, -де, -та, -те;*
сығынғы падеж – *-даң, -дең, -наң, -нең, -таң, -тең;*

ызылғы падеж – *-зар, -зер, -сар, -сер;*

пүдіргі падеж – *-наң, -нең.*
тиңнестіріс падежі – *-ча, -че, -ча, -че;*

сылтағлығ падеж – *-наңар, -неңер, -даңар, -деңер, -таңар, -теңер.*

Кызласов А. С.:

Иргі правило

88 §. ...Падеж хозымнарын орта пазарында хайығ айландыраға кирек ікі төөй согласнай буква хости пазылчатханына: *нн, тт, хх, кк, сс.*

Ікі *нн* хости пазылча тартылғы, көрімгі, сығынғы паза пүдіргі падежтерде, сынап сөс *н* согласнайға тоозылчатхан полза: *тон – тонның, тонны, тоннаң, тоннаң.* Сығынғы паза пүдіргі падежтер ударение сылтаанда пасхалалчалар. Сығынғы падежте ударение хозымдағы гласнайға түсче, пүдіргі падежте – хозым алнындағы слогтың гласнайына – *тоннаң* (сығ. п.), *тоннаң* (пүд. п.).

Ікі *тт* хости пазылча тартылғы, көрімгі, орынғы паза сығынғы падежтерде, сынап сөс *т* согласнайға тоозылчатхан полза: *ат – аттың, атты, атта, аттаң.*

Ікі *хх, кк* пазылча пирилгі падежте, сынап сөстер *х, к* тапсағларға тоозылчатхан полза: *хамах – хамахха, хузух – хузухха, көнек – көнекке, көзенең – көзенеңке.*

Ікі *сс* хости пазылча ызылғы падежте, сынап сөс *с* тапсаға тоозылчатхан полза: *сас – сассар, аас – аассар, төкпес – төкпессер.*

С и з і н д і р і г. Пасха тілдең кірген сөс ікі *сс* букваа даа тоозылчатхан полза, ызылғы падежте үс төөй буква пазылбинча, ікі *сс* пазылча: *класс – классар, экспресс – экспрессер* [Патачакова, Чанков, 1988, с. 42].

Наачылалған правило

88 §. ...Ікі *нн* хости пазылча тартылғы, көрімгі, сығынғы, пүдіргі паза сылтағлығ падежтерде, сынап сөс *н* согласнайға тоозылчатхан полза: *тон – тонның, тонны, тоннаң, тоннаң, тоннаңар, тииннеңер.*

Сығынғы паза пүдіргі падежтер ударение сылтаанда пасхалалчалар. Сығынғы падежте

ударение хозымдағы гласнайға түсче, пүдіргі падежте – хозым алнындағы слогтың гласнайына – *тоннаң* (сығ. п.), *тоннаң* (пүд. п.).

Сығынғы паза пүдіргі падежтер пасхалалчалар тузаларынан: сығынғы падежтің өөн тузазы – чөріс алай идіг хайдаң пасталчатханын, сыхчатханын таныхтапча: тағдаң инерге, хара суздаң тас ал килерге. Пүдіргі падежтің тузазы хайдағ тиріг улызыиан идіг иртірілчеткенін, пірге идігні таныхтапча: отнаң имнеңерге, нанчынаң чоохтазарға.

Субракова В. В.:

Иргі правило

95 §. Күстечен наклонение сырай хозымнарының улызыиан пүтче.

Пір санда 1 сырайның хозымы *-им*. Ол хозым хозылча хатығ даа, нымзах таа глаголларға, глаголның түгенчізінде согласнай даа, гласнай даа тапсағ полза: *пар – парим, көр – көрим, ал – алим, кис – кизим, ит – идим, тап – табим, ат – атим, сом – сомим, сана – саним, сөле – сөлим, сағы – сағим, узу – узим.*

Гласнайға тоозылчатхан глаголларда сөс түгенчізіндегі гласнай тапсағ хозымның гласнайынаң пірік парча.

Сөстің түгенчізінде *н, м* согласнайлар полза, итірбинчеткен формада ікі *тн, мм* буквалар пазылча: *сан – сантим, хап – хантим, теп – тептим, сом – соммим, эм – эммим* [Патачакова, Чанков, 1988, с. 46–47].

Наачылалған правило

95 §. Күстечен наклонение сырай хозымнарының улызыиан пүтче.

Пір санда 1 сырайның хозымы *-им*. Ол хозым хатығ даа, нымзах таа иділістерге, иділістің соонда согласнай даа, гласнай даа тапсағ полза хозылча: *пар – парим, көр – көрим, ал – алим, кис – кизим, ит – идим, тап – табим, ат – атим, сом – сомим, сана – саним, сөле – сөлим, сағы – сағим, узу – узим, үзү – үзим.*

Гласнайға тоозылчатхан иділістерде сөс соонда гласнай тапсағ хозымның гласнайынаң пірік парча.

П паза *м* согласнайларға тоозылчатхан иділістердең пүткен итірбинчеткен формада ікі *тн* алай ба ікі *мм* пазылча: *сан – сантим, хап – хантим, теп – тептим, сом – соммим, эм – эммим.*

Субракова В. В.**Иргі правило**

96 §. Көп санда 1 сырайда үс пасха хозым: 1) *-ибыс, -ибіс*; 2) *-ааң, -еен*; 3) *-ааңар, -еенер*.

-ибыс, -ибіс хозымнар *-им* хозымның форма килістіре көп сан пүдірчелер: *парим – парибыс, парбим – парбибыс, алим – алибыс, албим – албибыс, табим – табибыс, таптим – таптибыс, сомим – соммибыс*. Пазылчалар мында көзіділген оңдайнаң.

-ааң, -еен хозымның глаголлар чоохтанчатхан кізі поэнаң чоохтасчатхан кізіні пірее нимені ікөлең хада идерге хығырчатханын, чөптөпчеткенін, күстөпчеткенін көзітчелер. Хозымнар согласнайға даа, гласнайға даа тоозылчатхан глаголларда узун гласнайлыг пазылчалар (көр. 34 §): *пас – пазааң, пүдір – пүдіреең, тогын – тогынааң, күрес – күрезеең, маңзырат – маңзырадааң, ат – атааң, ит – идеең, сарна – сарнааң, сугла – суглааң, аалла – ааллааң, күре – күреең, тапса – тапсааң, үг – үгеең*.

-ааңар, -еенер хозымның глаголлар, *-ааң, -еен* хозымнарох чили, узун гласнайлыг пазылчалар: *пас – пазааңар, пүдір – пүдірееңер, тогын – тогынааңар, күрес – күрезееңер, ат – атааңар, ит – идееңер, сарна – сарнааңар, сугла – суглааңар, аалла – ааллааңар, күре – күрееңер, үг – үгееңер*.

Итірбинчеткен формада *-ааң, -еен, -ааңар, -еенер* узун гласнайнаоң пазылчалар: *пас – паспааң, паспааңар, тогын – тогынмааң, тогынмааңар, күрес – күреспеең, күреспееңер, сугла – суглабааң, суглабааңар, күре – күребеең, күребееңер, сагы – сагыбааң, сагыбааңар, чыг – чыгбааң, чыгбааңар, үг – үгбеең, үгбееңер* [Патачакова, Чанков, 1988, с. 47].

Наачылалған правило

96 §. Көп санда 1 сырайда төрт пасха хозым: 1) *-ибыс, -ибіс*; 2) *-ааң, -еен*; 3) *-ааңар, -еенер*; 4) *-аалар, -еелер*.

-ибыс, -ибіс хозымнар *-им* хозымның форма килістіре көп сан пүдірчелер: *парим – парибыс, парбим – парбибыс, алим – алибыс, албим – албибыс, табим – табибыс, таптим – таптибыс, сомим – соммибыс, соммим – соммибыс*. Мында көзіділген оңдайнаң пазылчалар.

-ааң, -еен хозымның иділістер чоохтанчатхан кізі поэнаң чоохтасчатхан кізіні пірее нимені ікөлең хада идерге хығырчатханын, чөптөпчеткенін, күстөпчеткенін көзітчелер. Хозымнар хаңан даа узун гласнайлыг пазылчалар (көр. 34 §): *пас – пазааң, пүдір – пүдіреең, тогын – тогынааң, күрес – күрезеең, маңзырат – маңзырадааң, ат – атааң, ит – идеең, сарна – сарнааң, сугла – суглааң, аалла – ааллааң, күре – күреең, тапса – тапсааң, үг – үгеең*.

-ааңар, -еенер/-аалар, -еелер хозымның иділістер ідөк узун гласнайлыг пазылчалар: *пас – пазааңар, пазаалар, пүдір – пүдірееңер, пүдіреелер, тогын – тогынааңар, тогынаалар, күрес – күрезееңер, күрезеелер, ат – атааңар, атаалар, ит – идееңер, идеелер, сарна – сарнааңар, сарнаалар, сугла – суглааңар, суглаалар, аалла – ааллааңар, ааллаалар, күре – күрееңер, күреелер, үг – үгееңер, үгеелер*.

Итірбинчеткен формада *-ааң, -еен, -ааңар, -еенер/-аалар, -еелер* ідөк узун гласнайнаоң пазылчалар: *пас – паспааң, паспааңар, паспаалар, тогын – тогынмааң, тогынмааңар, тогынмаалар, күрес – күреспеең, күреспееңер, күреспеелер, сугла – суглабааң, суглабааңар, суглабаалар, күре – күребеең, күребееңер, күребеелер, сагы – сагыбааң, сагыбааңар, сагыбаалар, чыг – чыгбааң, чыгбааңар, чыгбаалар*.

Чебочакова И. М.:**Иргі правило**

123 §. Дефис пастыра пазылчалар:

хос-хадыл сөстер: *чир-суз, ас-тамах, аар-пеер, хаңан-пурун, пүүн-таңда* (көр. 60, 65, 70 §§);

чағыннас числительнайлар: *пір-ікі, тис-алты, пір чүс-ікі чүс* (көр. 67 §);

тыыда пілдіріг прилагательнайлар оларның алнында турчатхан кизегестерінен: *хыт-хызыл, топ-тоң, ап-арыг, чап-чарых* (көр. 65 §);

хос хадыл сурыг местоимениелері: *нинче-нинче, ноо-ноо, хайча-хайча, хайдар-хайдар* (көр. 68 §);

хос хадыл көзідіг местоимениелері: *аңча-мынча, іди-пиди, аңдар-мындар* (көр. 68 §);

Іле нимес местоимениелер пүдірчеткен *-да, -де, -на, -не, -ла, -ле* кизегестер: *кем-де,*

нинче-де, кем-не, ниме-ле (көр 65, 73 §§) [Патачакова, Чанков, 1988, с. 62].

Наачылалган правило

123 §. Дефис пастыра пазылчалар:

хос-хадыл сөстөр: *чир-суз, ас-тамах, аар-пеер, хачан-пурун, пір-ікі, нис-алты, пір чүс-ікі чүс, азарга-кизерге, парарга-килерге, өрінерге-чобаларга*; хаталыс пастыра пүткен сөстөр: *хып-хызыл, топ-тоң, ап-арыг, чап-чарых, соох-соох, нинче-нинче, ноо-ноо, хайча-хайча, хайдар-хайдар, тооп-тооп, тіпчем-тіпчем*;

іле нимес орындылар пүдірчеткен *-да, -де, -на, -не, -ла, -ле* кизегестер: *кем-де, нинче-де, кем-не, ниме-ле* (көр 65, 73 §§).

Аббревиатура падежче хубулза алай тартылгы формада киректелзе, өөніндегі гласнайның нымзагы, хатии санға алылып, хозымы алнында дефис турғызылча: РФ-зының, ХР-ның, ХБҮ-зы.

Цифранан пазылган изерісті таныхтапчатхан числительнай хозымы алнында дефис турғызылча: 1-гы, 2-чі, 3-чі, 4-чі, 5-чі, 6-чы, 7-чі, 8-чі, 9-чы, 10-чы, 11-чі.

Чебочакова И. М.:

Наа правило

ХІІІ. ХЫСХАРАДЫЛЧАТХАН СӨСТЕРНІ ПАЗАРЫ

125 §. Хакас тілінде аймах-пасха чоох чардыхтары хысхарадылчалар. Андаг хысхарадыглар көбізін учебниктерде, сөстіктерде, наука тоғыстарында, СМИ-да тузаланылча паза олаңай даа пічік чооғында кирек пол парча. Прай грамматика формаларына, падежтерге, санға, сырайға, тусха көрбин, пір хысхарадыг киректелче, көзідімге: *көр. – көр/көріңер, тиңн. – тиңнестір/тиңнестіріңер, грам. – грамматика[ның]/грамматикадагы, көз. – көзідімге/көзідімге алза/көзідім[нер], хак. – хакас/хакас тілі[нің]/хакас тіліндегі/хакас сөзі, шор. – шор диалекті/шор диалектіндегі/шор сөзі, саг. – сагай диалекті/сагай диалектіндегі/сагай сөзі, хаас. – хаас диалекті/хаас диалектіндегі/хаас сөзі, хызыл. – хызыл диалекті/хызыл диалектіндегі/хызыл сөзі, орыс. – орыс/орыс тілі[нің]/орыс тіліндегі/орыс сөзі, моол. – моол/моол тілі[нің]/моол тіліндегі/моол сөзі, тыв. – тыва/тыва тілі[нің]/тыва тіліндегі/тыва сөзі, алт. –*

алтай/алтай тілі[нің]/алтай тіліндегі/алтай сөзі, хыд. – хыдат/хыдат тілі[нің]/хыдат тіліндегі/хыдат сөзі.

Сөстөр аймах-пасха ондайли хысхарадылчалар: а) точка чох; б) точка пастыра; в) дефис пастыра.

Точка чох пазылчалар: орыс тілінең кірген хысхарадыглар, көзідімге, 8.417 ГОСТ-ха көре синні, ниме-нооның улиин, ырағын таныхтапчатхан хысхарадыглар: *г – грамм, га – гектар, кг – килограмм, кВт – киловатт, км – километр, л – литр, м – метр, мин – минута, млрд – миллиард, млн – миллион, мм – миллиметр, ч – час* паза удаа тузаланчатхан официальной реестрлерге кірген хысхарадыглар: *гпн – город типтіг поселок* паза ан. п.; акронимнер (пастағы букваларға төстене пүткен аббревиатуралар, оларданар көр. 64 §, көз., *АП – акционерлер пірігізі*).

Точка пастыра хысхарадылчатхан сөстөр пір буквалыг, пір паза аннаң даа көп слогтыг полчалар. Пір буквалыг хысхарадыглар санына кірчелер: *г. – город, к. – көл, п. – поселок, а. – аал, т. – тура, с. – страница, ч. – чыл, к. – карта, с. – страница, ф. – форма* (грамматикада). Пір паза аннаң даа көп слогтыг хысхарадыглар согласнайға тоозылчатхан пастағы слогха, кирек полза, ікінчізіне төстене паза тузазы іле полар иде пүтчелер: *шк. – школа[ның], школадагы, адал. – адалыс, иділ. – иділіс, пілд. – пілдіріс, кизег. – кизегес, хыйг. – хыйгылас, нареч. – наречие, көög. – көögіс (звuko-, образoпoдpажaниe), мод. с. – модальной сөс, орын. – орынды, полыз. имя – полызыглыг имя, послел. – послел., хыр. с. – хырызынчаң сөс, чоохт. – чоохтаг, пір с. – пір сан, көп с. – көп сан, сур. – сурыглыг, сыр. – сырай (грамматикада), А. п. – адалгы падеж, Тр. п. – тартылгы п., – П. п. – пирілгі падеж, К. п. – көрімгі падеж, О. п. – орынгы падеж, С. п. – сыгынгы падеж, Ы. п. – ызылгы падеж, Пүд. п. – пүдіргі падеж, Тиң. п. – тиңнестіріс падежі, Сыл. п. – сылтаглыг падеж, көн. з. – көні залог, айл. з. – айланыстыг залог, пол. з. – полызыглыг залог, ил. з. – илегліг залог, күст. з. – күстегліг залог, көп х. ф. – көп хатаглыг форма, іле н. ф. – іле нимес форма, полч. т. – полчатхан тус, пол. т. – полар тус, ирт. т. – полган тус, ан. п. – аннаң пасха, ан. д. п. –*

аннаң даа пасхалары, салк. – салковай, респ. – республика[ның] / республикадагы, Азб.-п. айм. – Азбан тилтірі аймагы, Алт. айм. – Алтай аймагы, Асх. айм. – Асхыс аймагы, Богр. айм. – Боград аймагы, Ордж. айм. – Орджоникидзе аймагы, Пии айм. – Пии аймагы, Сыра айм. – Сыра аймагы, Таст. айм. – Тастын аймагы, ор. – орама, ст.п. – станция поселогы, ч.ч. – чүс чыл, ирг. – иргі/иргілен парган, тарх. – тархын[ның] / тархындагы, мат. – математика[ның] / математикадагы, офиц. – официальной, чоох. – чоохтагы.

Сөс ортызын хысхаратчаң ондай чили дефис киректелібөкче: *мин-возы – министерствозы, изд-возы – издательствозы, б-ка – библиотека, ин-т – институт, ун-т – университет, а.-х. – аал-хонии.*

Орфографияны, аның правилоларын чахсы пілчеткені паза оларнаң орта тузаланчатханы

алчаас чох пазарға, пазылған чоохты, хоос чайаачыны орта паза тирең оңарарға, постың сағыс-көңнін тилідерге, сіліг чоохтанарға полысча. Тілні чахсы үгренирінде паза аны пілерінде орфография чахсы чөлег полча.

Литература

Патачакова Д.Ф., Чанков Д.И. Орфография хакасского языка и орфографический словарь (на хакасском языке). Абакан: Хакасское кн. изд-во, 1988. 192 с.

References

Patachakova D.F., Chankov D.I. Orfografiya khakasskogo yazyka i orfograficheskii slovar' [Khakass orthography and spelling dictionary]. Abakan, Khakass Publishing House, 1988. 192 p. (In Khakass).